DOI: https://doi.org/10.37075/ISA.2021.2.09

Развитие на цивилизационната перспектива в социологическия анализ през последните десетилетия

Павлин Тодоров*

Резюме: Статията е посветена на преосмислянето и преоткриването на „цивилизацията“ и „цивилизациите“ като теоретична перспектива в съвременната социологическата наука. В по-широк исторически контекст се проследяват траекториите и допирните точки на взаимодействията на социалните науки с цивилизационното познание, в рамките на които се е осъществило и самоопределянето на социологията, а така също конструирането и трансформирането на нейните изследователски програми. Откроява се започналото след 70-те години на миналия век ново развитие на цивилизационните измерения в социологическия анализ, което стъпва върху класическото наследство на френската и германската школи, и се доразвива като алтернатива на едностранния „културен“ и „социален“ редукционизъм и детерминизъм в социологията. В статията се обръща внимание на важните приноси и оригиналните теоретични концепции на Ш. Айзенщат и Й. Арнасон, които имат широко международно признание, но са сравнително малко познати в България. Преодоляването на доминантата на културата като цивилизационно образуващ фактор позволява на тези автори да разработят по-широки теоретични и интерпретативни модели. Те са центрирани върху връзката между културата и другите сфери на социалния живот, в т.ч. със структурите на политическата и икономическата власт, и се разглеждат в конкретния времеви и пространствен контекст на съпътстващите ги междуцивилизационни взаимодействия. Очертават се мястото и важността на цивилизационната проблематика в различни аналитични перспективи и теоретични направления, а така също възможностите, които тя предлага за изследване на съвременните процеси и политически реалности.

Ключови думи: цивилизация, цивилизационен поврат, социология, Айзенщат, Арнасон.

JEL: A14, Z13.

Увод

Фернан Бродел, един от големите изследователи на световните цивилизации, пише в средата на миналия век, че „[g]а се обясни съвремието, си остава претенция“ (2014, с. 35). Той я разбира като амбиция да се обясни „настоящето време“ през неговата връзка с историята, с „предишните опитности“, с „цялото историческо развитие, преживяно от човечеството до наши дни“ (2014, с. 35). Една претенция, отредена сякаш за историците, но отправена и към учени от други обществени науки: география, демография, икономика, социология, антропология, психология и др.

Въпреки че дълго време социалните науки изпитват трудности с признаване на статута на понятието цивилизация и използването му като аналитична категория, днес все по-често изследователите се вглеждат в цивилизационната проблемати-

* Павлин Тодоров е докторант в катедра „Икономическа социология“ на УНСС.

ка в търсенето на отговор на процесите и предизвикателствата, пред които са изправени светът и съвременните общества. В редица социални науки се отбелязва „преоткриване“ и „възраждане“ на цивилизациите (Arnason, 2003), което през последните десетилетия се означава като „цивилизационен поврат“ (Браславский, 2012; 2013; Прозорова, 2013). Наред с днешния прочит на класическите теории и тяхното доразвиване, в цивилизационното познание бяха направени сериозни опити за формулирането на нови подходи и концепции. Откроиха се възможностите на цивилизационния анализ при изследването на съвременните общества и процеси. Зачестиха и се умножиха публикациите и дискусиите, посветени на тази тематика. Цивилизационният дискурс се пренесе от научните и обществените дискусии в съвременните политически дебати и социални практики.

Темата на настоящата статия предполага посочените по-горе тенденции да се изяснят както в по-широкия контекст на научното познание и на натрупания опит при изследване на цивилизациите, така и от гледна точка на развитието на самата социология, и в частност на нейния интерес към тази проблематика.

1. „Цивилизация“ и социология – логика и методология на една преосмисляща се връзка

В средите на социалните науки дълго време битува и все още е наследена представата за цивилизационните изследвания преди всичко като предмет на историята и антропологията. Учените продължават да имат трудности с използването на „цивилизацията“ като аналитична категория. При изследването на съвременните общества цивилизационният подход се възприема в по-голяма степен като изражение на определени политико-идеологически дискурси, отколкото като еманация на „реални“ социално-исторически формации и процеси. В случаите, когато на изследователите е необходим по-широк социетален контекст, в който да бъдат поставени обществените процеси, вместо автентичния цивилизационен анализ, по-често се взаимстват теоретични рамки от други науки и концепции. Това важи до голяма степен и за представителите на социологическата наука, чийто структурно-институционален подход задълго предопределя на понятието „цивилизация“ маргинално положение в рамките на академичния дискурс и не му позволява развитието като теоретична перспектива.

Диалогът на социологията с „цивилизацията“ обаче е започнал отдавна и има своята историческа и научна обусловеност. Продължилите повече от два века дискусии в хуманитарните и социалните науки и богатата култура на обсъждане в академичните среди на „цивилизациите“ несъмнено са оставили своя отпечатък върху развитието на социологията. На понятието „цивилизация“ принадлежи важна роля в тези епистемически и концептуално-дискурсивни трансформации, в хода на които са възникнали социалните науки и, в частност, социологията. С понятието „цивилизация“ са непосредствено свързани области на изследвания и начини на теоретизиране, в съотношение и във взаимодействие с които се е осъществило самоопределянето на социологията, конструирането и трансформирането на нейните собствени изследователски „програми“ и „парадигми“ (Браславский, 2012; 2013).

От своя страна, социологията също е допринесла за издигането на научния статут на цивилизационната проблематика и за превръщането на „цивилизацията“ в аналитична категория. През отделните исторически периоди социологическата наука е играла, макар и по различен начин, роля за формирането на цивилизационния дискурс. Имала е подтикваща и интегрираща функция през епохата на Просвещението, но също така е отсъствала или е отстъпвала мястото си при изследването на обществе-

но значими цивилизационни процеси и трансформации през други периоди. Й. Арнасон отбелязва, например, че М. Вебер, като очевидец на цивилизационната катастрофа от Първата световна война, в трудовете си „със сигурност не е интегрирал опита от войната в своя образ на Запада“ (2017, с. 6).

Същевременно, от края на миналия век се открояват и усилията за извеждане на цивилизационната проблематика като самостоятелна изследователска програма в полето на социологическата наука. Тя се основава на принципите на автономията на културата и историческата контингентност (Prozorova, 2017), и се разглежда като алтернатива на едностранния „културен“ и „социален“ редукционизъм и детерминизъм в социологията (Браславский, 2013). Променящата се световна демографска, икономическа и политическа реалност все повече изисква преразглеждане на цивилизационния анализ. В съвременен план все по-напред излиза и ролята на макросоциологията. Анализът „световна система“ на И. Уолърстейн и глобализационният анализ, въпреки че представляват важни модели на транс-социетални процеси, носят своите ограничения (Tiryakian, 2004; Симова, 2004). Макросоциокултурната реалност на света, в който живеем, има най-малко общи знаменатели, по-големи от националните държави и по-малки от глобалната единна социално-икономическа съвкупност. За да се предостави нова или обновена концептуална рамка за макросоциологията, използваща цивилизационния анализ, е важно да се задълбочи по-нататък цивилизационната концепция (Tiryakian, 2004).

Същевременно, връзката между цивилизацията и такива категории като политика, нации, религия изисква силни исторически релации в условията на настоящето. Както отбелязва П. Дуара, историческата арка, свързваща настоящето с миналото и бъдещето е в зависимост от сменящите се концепции и в двата края (2004). Р. Браславски и М. Масловски виждат тази перспектива в развитието на историческата социология и теорията на модерността (2004b). Авторитетни учени като Ш. Айзенщат и Й. Арнасон определят своя цивилизационен подход като социологически, развиващ се върху класическото наследство на М. Вебер, Е. Дюрхем и М. Мос и поставящ в основата си взаимодействието на културата с другите социални фактори, и преди всичко с политиката и икономиката.

В тази насока на разсъждения и разбирания като методологически подход по-нататък може да се пристъпи към разглеждането на мястото и ролята на социологическата наука през различните етапи от историческото развитие на значенията и концепциите за „цивилизацията“ и „цивилизациите“. Те са отразявали определени обществени познания и разбирания, превръщали са се в социални практики, предавали са се в речта и писмеността. Думата „цивилизация“ е съществува в писмения и говорим език самостоятелно или в комбинация с други думи, допълващи, подчертаващи или конкретизиращи нейните значения. Има синоними и смислови еквиваленти, които разширяват езиковото поле на нейните идейни въплъщения и доизграждат семантиката ѝ.

2. Цивилизационният дискурс в социалните науки – исторически траектории и интерпретации

Още в недрата на Просвещението социологическата традиция повдига много въпроси, тясно свързани и с размислите за цивилизацията. В тогавашната европейска научна мисъл с думата „цивилизация“ се асоциират възгледите за напредък, свободна изява, хуманност, благодеяние и гражданственост, употребявани като дискурси на епохата на Просвещението. Думата се разпространява в единствено число като синоним, като идеал на прогрес (Arnason, 2003), но заедно с това служи за отграничаване от „нецивилизованите“ об-

щества. Всъщност, началото ѝ тръгва от Франция и се предава чрез френския език, който тогава е широко използван в Европа. Думата, както пише Ф. Бродел, „се появява, защото от нея е имало нужда“ (2014, с. 44) – първоначално като юридически термин в правораздаването и по-късно в смисъл на процес на „преминаване към цивилизовано състояние“ (Bouden, 2009). Наред с глагола „цивилизовам“ се използва прилагателно за отличаването на цивилизованите народи от други примитивни и варварски народи, които не могат да бъдат наречени „цивилизовани“ (Bowden, 2009; Соловьев, 2015.). В новата дума френското общество „вижда със задоволство собствения си портрет“ (Бродел, 2014, с. 44) и това ще остави своя отпечатък за дълго време върху мисленето и поведението на целия Западен свят. Концепцията се вписва в дискурса за битката на древността и модерността.

В същото време, на друго място в Европа интелектуалният дебат ражда ново значение – „култура“. Н. Елиас в своя труд „Относно процеса на цивилизация“ твърди, че различията в смисъла на „цивилизация“ във Франция и Германия се дължат на контрастиращите роли, изпълнявани от съответните интелектуални кръгове, които дават живот и оформят значенията на концепциите. Във Франция концепцията за цивилизацията е била създадена в съда и в парижките кафенета, където се е състоял интелектуалният обмен между политизираната и политически ангажирана френска интелигенция. В Германия доминирането на „културата“ спрямо „цивилизацията“ е било плод на разпръсната, по-малко интерактивна интелигенция, която е стояла далеч от политиката (Елиас, 1999; Bowden, 2009).

Въпреки че социологическата мисъл от онова време не намира пътя за да интегрира идеята за цивилизацията – единствено или множествено число – на ниво основни научни понятия, тя изиграва своята роля за намирането на по-нататъшните решителни стъпки в тази посока. В дискурсивната вселена на 18-и в. цивилизацията в единствено число, асоциирана с идеята за прогрес, се запазва като традиция и през следващото столетие, като това намира своето развитие в теориите за социалната еволюция. „Социалното“ и „културното“ са в списъка на постоянните конотации на понятието цивилизация. В рамките на всеки от тези дискурси това понятие получава особена интерпретация, която често води до редуциране и ограничаване на смисловото му тълкуване и стесняване на значението му. Постепенно започва да се прави разделение на социално-центричен и културно-центричен дискурс за „цивилизацията“, от които да израстват нейните значения и подходи на изследване (Браславский, 2013). Това деление и произтичащите от него ограничаващи дефиниции и подходи поставят цивилизационната проблематика в периферията на все повече диференциращия се академичен дискурс на социалните и хуманните науки. Водят до подкопаване и изгубване на самостоятелното аналитично и евристично значение на тази категория. Наред с това, както ще стане дума по-долу, не всички разработки в цивилизационната област имат пряко отношение и връзка с конструирането на цивилизационна перспектива в социологическия анализ.

През 19-и в. в употреба навлиза „цивилизацията“ в множествено число и така се отразява, макар бавно и противоречиво, разбирането и осъзнаването на съществуващото глобално културно разнообразие, а с това и на нарасналото цивилизационно мислене и общуване. Макар че тази идея е кръжала и преди, тя намира своята нова изява като дискурс в обстоятелствата след Първата световна война, когато получава нова сила и видимост. Една от основните промени в цивилизационния дискурс през 20-и в. е идеята, че няма една цивилизация, а има много цивилизации. Тя става истински глобален интелектуален продукт, благодарение на редица

последователи на О. Шпенглер от различни страни (Duara, 2004). В същото време следва да се отчита, че дихотомията - цивилизация - цивилизации; процес - състояние, духовно - материално, народно и елитарно, не се заменят една с друга, а съществуват заедно, понякога като носители на идеята за синтез между Изток и Запад, но и като сблъсък. Въпреки своята ранна еманципация и приспособима позиция, новият дискурс за цивилизация започва да се асоциира с милитаризма и национализма (Duara, 2004).

В началото на 20-и в. с новата световна система на международни отношения започва процес на универсализиране на западния модел на цивилизационно развитие. Състоянието на западното общество придобива нормативен характер за останалия свят. Превръща се в стремеж за превъзходство и хегемония на нейните цели, равнище и качество на живот, идеи, идеали, норми на бит и поведение. Цивилизационната идея служи като важно средство за оправдаване на империалистическото господство на Запада над останалия свят още в края на 19-и в. Придобива значението на „цивилизационна мисия". През този период „цивилизация" се асоциира със защитата на правата и свободите, частната собственост и други ценности и практики на западното общество, простиращи се от стремежа за материален напредък до маниерите и облеклото на хората. Това среща своята естествена реакция на съпротива и противопоставяне от неевропейските народи и общества. В процеса на деколонизация в концепцията за цивилизацията настъпват нови трансформации – „вече има цивилизации без вратовръзки, цивилизации с препаски и други без шапки". Тласъкът за такава „етнографска концепция" идва главно по линия на националистическия идеал за народна суверенност, но също и от реинфорсирането на цялостната концепция за културата, придобиваща глобално влияние (Duara, 2004, 4).

И ако посочените по-горе значения и развития са подробно документирани и в голяма степен общоприети като виждания на западноевропейските народи, то не в такава степен са изяснени произходът и смисълът на понятието „цивилизация" в останалата част на света. Д. Смит отбелязва, че терминологични еквиваленти на „цивилизацията" съществуват на китайски и арабски много преди да се появят на европейските езици (Smith, 2017, с. 7). Б. Малиш цитира Д. Мил, английски философ и държавник, който пише за „определен етап от цивилизацията" сред китайците още през 1809 г. и говори за „истинското състояние на индусите в мащаба на цивилизацията" в своята история на Британска Индия (Mazlish, 2004, с. 16). Руският учен А. Казин цитира думите на великия френски романтик В. Юго „[в]сяка цивилизация започва с теокрация и завършва с демокрация" и коментира, че ако те са основателни в много отношения за Европа (и като цяло за Запада), то имат доста отдалечено значение за православна Русия, която авторът на „Нотр Дам дьо Пари" очевидно не е познавал и във всеки случай не я е считал за самобитна цивилизация (Казин, 2015, с. 29). Критиките към цивилизационния подход от страна на постколониалната социология (Bhambra, 2007) често черпят аргументи от евроцентризма като идеология за пропагандиране на европейските ценности като универсални спрямо другите цивилизации. В това отношение се има предвид и М. Вебер, и по-специално оценката му за Западна Европа, „че единствено там – са настъпили културни явления, които…са от универсално значение и валидност за света" (Вебер, 2005, с. 7).

В сравнение с други социално-научни категории, концепцията за цивилизацията се характеризира с по-малко разграничаване на описателно-аналитични и ценностно-нормативни стойности. Връзките между нормативно-оценъчно и описателно-аналитично значение на концепцията за цивилизация зависят в по-голяма степен от контекста. Между тях няма твърди, инвариантни съ-

ответствия, въпреки че могат да се фиксират определени стереотипни комбинации от значения от всеки вид. Понякога диаметрално противоположни ценностно-идеологически стойности могат да бъдат дадени на една и съща теоретична позиция. Това означава, че концепцията за цивилизацията позволява аналитично развитие, независимо от идеологическите ориентации и ценностните преценки (Браславский, 2013).

3. Цивилизационният поврат в социологическата наука – преоткриване на класическото наследство и развитие на нови подходи

Използването на концепцията за цивилизацията като централна категория на социално-исторически анализ е свързано през различните периоди с появата на големи теоретици, научни школи и изследователски области. Както се вижда от представените по-долу в таблична форма области на цивилизационното познание, социологическата перспектива представлява едно от основните теоретични направления в него.

През 1961 г. с активното участие на някои от посочените в таблицата учени в Залцбург се учредява Международно дружество за сравнително изследване на цивилизациите – the International Society for the Comparative Study of Civilizations (ISCSC), което по-късно се премества във Вашингтон и продължава своята работа с издаването на сп. „Comparative Civilizations Review“ и организиране на периодични конференции. Сред учредителите са 26 представители от Австрия, Германия, Франция, Швейцария, Нидерландия, Испания, Италия, Великобритания, Русия, САЩ, Китай и Япония. Откроява се имената на П. Сорокин и А. Тойнби. Многообразието на подходи и съпътстващият ги формализиран научен дебат около концепцията за „цивилизацията“ може да се разглежда като доказателство за съществуването и важ-

Таблица 1. *Основни теоретични области на цивилизационните изследвания*

Теории за произхода и етапите на еволюция на цивилизациите	А. Фергюсон, Ж. Кондорсе, Л. Морган, Ф. Енгелс, Л. Уайт, Р. Карнейро и др.
Теории за цивилизационния процес и процеси	Н. Елиас, Дж. Гудсблом, С. Менел, К. Уотерс, Р. Ван Крейкен и др.
Институционални теории на многолинейно развитие на цивилизациите (теории за множествени „институционални матрици“)	К. Маркс, М. Вебер, К. Полани и др.
Теории за локалните цивилизации, културни суперсистеми и стилове	Н. Я. Данилевский, О. Шпенглер, А. Тойнби, П. А. Сорокин, С. Хънтингтън, И. Г. Яковенко и др.
Теории за цивилизации като региони, „световни системи“ и мрежи за взаимодействия (Г. В. Вернадский, Ф. Бродел, Д. Уилкинсон	Г. В. Вернадский, Ф. Бродел, Д. Уилкинсън
Социологически теории на цивилизационните комплекси, междуцивилизационните взаимодействия и множествените модерности	М. Вебер, Е. Дюрхем, М. Мос, Б. Нелсон, Ш. Айзенщат, Й. Арнасон, Р. Колинз и др.
Анализ на цивилизационните дискурси	Д. Хол (Hall, Jackson)

Източник: *Браславский, Р.Г., 2012. Цивилизационная перспектива в социологическом анализе современных обществ, в сборник Цивилизационная динамика современных обществ., Журнал социологии и социальной антропологии. т. XV, № 6. С. 36-37.*

ността на цивилизационната проблематика, анализът и концептуалната разработка на която се осъществява в различни аналитични перспективи и теоретични направления. Въпреки че цивилизационната проблематика остава през първата половина на века в периферията на социологическата наука, не са малко социолозите, които са се опитвали да разглеждат динамиката на съвременните общества в по-широкия контекст на цивилизационните структури и процеси.

Дискусиите до 1970 г. подчертават оригиналността и разнообразието на ранните цивилизации, като констелации на културни, политически и икономически модели, чиито основи най-често се отнасят до основните социокултурни комплекси на евразийския макрорегион: западноевропейския, византийския, ислямския, индийския и източноазиатския (Arnason, 2003; 2007). Оттогава датират и различията между отделните учени и школи по разделителните географски линии и по историческите граници на различните цивилизации. Тези изследвания и публикации допринасят за плуралистичното разбиране за цивилизациите и поставят изучаването им в по-тясна връзка със сравнителната история и историческата социология.

Започнатият от 70-те години на миналия век т.нар. „цивилизационен поврат“ в социологията е бил често по-широка реакция на доминиращия в нея структурен функционализъм. Представлявал е отговор на собствените вътрешни трудности и проблеми от емпирически и концептуален характер. Той е свързан както с подема на историческата социология, така и с развитието на културната онтология, които задават основни принципни положения и за социологическата наука, а така също формулират нейните изследователски задачи изобщо и в частност в търсенето на обяснение за новите теоретични перспективи в социологическия анализ на съвременните общества (Браславский, 2012). Този обрат намира израз и в преоткриването на класическите традиции в социологическия анализ на цивилизациите. Оценката за мястото на „цивилизацията“ и „цивилизационният анализ“ в основните корпуси на макросоциологията, както пише Е. Тирикиан, трябва да бъде преосмислена като се вземат предвид някои важни пионерски усилия (Tiryakian, 2004). Израз на това признание е и специалното издание на сп. „SAGE Studies in International Sociology“ (SSIS) през 2004 г., посветено на преосмислянето на цивилизационния анализ (Arjomand and Tiryakian, 2004).

Всъщност, през 70-те години социологическата наука преоткрива и припознава приноса на своите класици, които още в началото на 20-и в. са поставили жалоните на цивилизационните измерения в социологическата наука. Е. Тирикиан извежда в своята генерационна класификация имената на М. Вебер, М. Марсо и Е. Дюркем като „първо поколение“. Като „второ поколение“ са посочени: П. Сорокин, Н. Елиас и Б. Нелсън. „Третото поколение“ включва: Ш. Айзенщат и С. Хънтингтън (Tiryakian, 2004). Д. Смит възприема друг класификационен признак и откроява в своите „цивилизационни дебати“ три групи концептуални образи, които изразяват семантичното развитие на социологическия цивилизационен дискурс. На първо място: цивилизациите като социокултурни единици, образувания или блокове се въплъщават в „*интегралистичен*“ образ. В образа на „*процеси*“ цивилизациите възникват от дългосрочни неравномерни исторически процеси. И накрая, в „*релационния*“ образ се смята, че цивилизациите придобиват определение и създават модели на развитие чрез междусоциетални и междукултурни взаимодействия (2017). Тези автори са творили в различни исторически периоди. Представители са на различни генерации. Имат своята оригиналност, въпреки че всеки един от тях черпи от предшествениците си – това в по-голяма степен се отнася за „втората“ и „третата“ генерация, тъй като няма свидетелства за взаимен обмен между „пионерите“ от френската и немската школа. На

практика всички съвременни изследователи се позовават на някои от тези представители на цивилизационната перспектива в социологическата наука.

Цивилизационната теоретична перспектива успява да се впише в социологията в края на 20-и в. и началото на новото хилядолетие като опозиция на редукционизма в научните изследвания на А. Тойнби, П.А. Сорокин, Т. Парсънс, И. Уолърстейн, т.е. като алтернатива на „структурно-институционалния“ подход в теорията на модерността, обществено-икономическите формации „световни системи“, а така също на „културализма“ като подход в теорията за локалните цивилизации и културните суперсистеми. „Възраждането“ на цивилизационния анализ в социологията се е осъществявало в контекста на културния поврат в социалните науки и подема на историческата социология, и представлява своеобразна актуализация на културно-историческото измерение в социологията, но както посочва Й. Арнасон, не трябва да бъде обобщавано само под този етикет (2003). Обръщането към понятието „цивилизация“ е имало преди всичко аналитичен смисъл за намиране и обосноваване на нова теоретична перспектива в социологическия анализ.

„Цивилизационният поврат“ е свързан със смяна на основополагащи предпоставки на социологическия анализ, които се изразяват в принципа на *относителна* автономия на културата, като противовес на функционализма, детерминизма и редукционизма, но и във връзка с институционалните системи на социалните структури на обществото. В социологическата традиция концепцията за цивилизацията се появява като допълнителна и корективна на доминирания до 70-те години на 20-и в. образ на обществото. Още с раждането на социологията и социалните науки като цяло издигането на понятието „общество“ определя различно тълкуване на социалното, културното и политическото от понятието „цивилизация“.

През 70-те и 80-те години на миналия век доминиращото развитие на социологията е подложено на критика, толкова много, че някои автори се обявяват за „социология без общество“. Същото е било характерно и за цивилизацията. Тя идва с разширяването на пространствените и времеви хоризонти на социологическия анализ. В социологията понятието „цивилизация“ в качеството на всеобхватна категория е било стеснено от понятието „общество“. Всяко от двете понятия е обхващало всички сфери на обществения живот (ограничавайки и подчинявайки при това сферата на „политическото“ за сметка на „културните“ и „социалните“ фактори). Между тях е имало и принципно различие. Все повече назрява необходимостта от намирането на връзката между промяна и континюитет в общественото развитие, от обясняването на причините и моделите на трансформация на обществото, държавата, културата, икономиката и другите сфери на социалния живот не само в тяхното пространствено взаимодействие, но и във исторически план, и то в една цялост, която да съдържа визия за общия социокосмически ред. Универсализмът като обяснителен подход отстъпва все повече място на партикуларизма. Културната интеграция и централизация намират своите алтернативи в автономността и диференциацията на културните традиции и визии за света, като тяхното разглеждане все почесто налага да се поставят в по-широки географски и исторически контексти.

4. Теоретични приноси на Ш. Айзенщат и Й. Арнасон – цивилизационните измерения на социологическия анализ

Едно от основните направления при изясняването на цивилизационната концепция е определянето на „цивилизацията“ чрез съпоставяне с „културата“. О. Бойцова посочва три основни варианта, които заедно

с различията имат и определени сходства: противопоставяне на „културата“ на „цивилизацията“ като творческа репликация (О. Шпенглер) или специфична универсалност (Н. Елиас); разглеждане на „културата“ и „цивилизацията“ като част и цяло – „културата“ е по-широката концепция (Д.К. Голбрайт, който разбира цивилизацията като материално и техническо измерение на културата), и „културата“ като съставляваща част на „цивилизацията“ (Л.Н. Гумилов и представителите на цивилизационния анализ Ш. Айзенщат, Й. Арнасон, Б. Нелсън и др.), според които „културните ориентации“ (или дори „културните онтологии“) генерират специфични „семантични вселени“ и произвеждат тяхното институционално въплъщение в „цивилизационни комплекси“. Смята се, че приносът на М. Вебер за изследване на основни културни ориентации на отделни на цивилизации е послужил като най-важният източник за формирането на „цивилизационен анализ“ (Boitsova, 2015).

Преодоляването на доминантата на културата като цивилизационно образуващ фактор позволява да се лансират по-широки теоретични комплекси, центрирани върху връзката между културата и другите сфери на социалния живот, в т.ч. със структурите на политическата и икономическата власт, разглеждани също и в конкретен времеви и пространствен контекст. Този многомерен подход намира началото си в трудовете на Ш. Айзенщат. Той конституира ролята на културата във взаимодействието й с автономията и проявленията на други фактори. Има основен принос за извеждане на цивилизационното измерение в социологическия анализ с дефиницията, че „централна аналитична сърцевина на концепцията на цивилизацията … за разлика от такива социални формации като политически режими, различни форми на политическа икономия или на колективности като „племена“, етнически групи или нации, от религиозни и културни традиции – е комбинацията на онтологични и космологични визии,…, с дефиниция, конструкция и регулация на основните сфери на социалния живот и взаимодействието… Такива дефиниции конструират широките контури, граници, и значения на основните институционални формации и тяхната легитимация и силно въздействат на организацията и динамиката им“ (Eisenstadt, 2003, 34, цитирано в Arnason, 2010b, 174).

Всъщност, Айзенщат тръгва от идеята на М. Вебер да постави религията (или „идеите“) в конструкцията на обществата и на цивилизациите, и на взаимодействията на такива „идеи“ в развитието на контингента на социалните сили, които той разглежда в контекста на ролята на протестантството в развитието на Западноевропейската цивилизация. Отхвърля опитите за омаловажаване на автономната роля на културата, религията или „идеите“ в изграждането на социалния ред в институционалната динамика като цяло и в частност в случая на протестантството, които гледат на религията като на набор от вярвания и евентуално модели на поклонение, изразявайки доста силни съмнения по отношение на пряката връзка между такива вярвания и икономическата дейност, и които подчертават икономическите сили и структурите на властта като ключови фактори за тази динамика. Вместо това подкрепя виждания за важността на „идеите“ и вярванията за динамиката на цивилизациите, като възможен източник на социална власт. Решаваща стъпка е признаването, че вярванията или визиите стават цивилизационни елементи чрез превръщане на съдържанието им в основни предпоставки на различни модели на социално взаимодействие, т.е. в системи от правила, които се отнасят към основни проблеми на социалния ред (организацията на разделение на труда, изграждане на доверие (или солидарност), регулиране на властта др.) и определят принципите, които регулират различните области на социално взаимодействие, границите и критериите за членство в общности и колективи, както и основните контури на социалните центрове

и основни институционални формации. Такива предпоставки представляват отчетлив и решаващ аналитичен аспект на „културата“ – различен от „вярвания“, „обичаи“ и дори „идеологии“. Един от главните процеси, чрез които вярванията се трансформират в регулиращи принципи е „кристализирането на кодове“ – много наподобяващи веберовите „икономически етики“, показващи специфичните институционални рамки на регулиране, въплъщаващи се в моделите на поведение на елитите, техните коалиции и контра-коалиции и активиращи различните процеси на контрол чрез различни „визии“, трансформирани в основни цивилизационни положения. Тези процеси не са ограничавани в представите за упражняването на власт в „тесен“ политически смисъл и включват много относително автономни символични аспекти, и съставляват различни типове „идеални“ и „материални“ интереси, поддържани и репродуцирани във времето и пространството (Eisenstadt, 2006; Arnason, 2010b).

Й. Арнасон поставя това изходно положение за връзките между културните интерпретации и социалната регулация в контекста на зададената от автора му креативност в обществото и историята. Вижда в него вътрешния интерпретативно-институционален аспект на цивилизациите и отива по-нататък като интегрира цивилизационната теория на Айзенщат с концепцията на К. Касториадис (Castoriadis, 1987) за въображаемата институция на обществото. Всъщност, той отваря и разширява историческия момент на *цивилизационното измерение*, при което се появява открито връзката култура-политика, отвъд контекста, зададен от неговия предшественик – епохата на „осевите цивилизации“ (Adams, 2016). Арнасон поставя „културните онтологии“ и „културната програма“ на Айзенщат в по-широкия и гъвкав контекст на „културната проблематика“, *балансира* мястото на културата като цивилизационен фактор и доразвива връзките между културните интерпретации и социалните регулации. Ключов момент е интерпретирането на „онтологическите“ и „космологически“ визии в контекста на връзката им със „идеите за света“ и „хоризонт на хоризонтите“ (Arnason, 2003). Той откроява ролята на „социалните въображения“ за самоконструирането и структурирането на човешките общества като надхвърля социално-историческата онтология и се фокусира върху променящите се културни перспективи за света и институционалните форми на социален живот, при които „образът на света“ и „самопредставата“ на обществото са винаги свързани. Колективните идентичности са неотделими от специфичните им места в обществото и са зависими от отделянето им от другите колективности (Arnason, 2010a).

Интересен интерпретативен модел се съдържа също в многомерния подход при изследването на „локалните цивилизации“, който лансира Г. Найденов в своята „История и теория на цивилизациите“ (2017). При него структурата на цивилизационния фенотип (облика на цивилизацията) включва набор от различни компоненти: природоекологична среда, демографски компонент, икономически елемент, социална структура, държавнополитически елемент, социалнокултурен елемент и исторически елемент. Социалният генотип на цивилизацията (нейното наследствено ядро) обаче е само един – социокултурният елемент с религиозния мироглед, като негова еманация. В този елемент и това е присъщо на неговата природа се снемат всички останали компоненти на цивилизационния фенотип. Той, може да се каже, ги интерпретира по своеобразен начин, като поема частици от тяхната изменчивост и заедно с това съхранява цялостната им наследственост.

Многомерният модел на цивилизационен анализ всъщност поставя въпроса за взаимодействията между цивилизационните комплекси – за историята и настоящето на тези взаимодействия; за характера, етапите и формите, през които са преминали; за

измеренията, в които се развиват. В чисто концептуален план тези взаимодействия са важен аспект на цялостното изясняване на цивилизацията като аналитична категория, но така също и на анализа на съвременните процеси на глобализация, модернизация, иновации и социални трансформации, които в мащабите си надхвърлят отделните държави и общества. Междуцивилизационните взаимодействия, или както те в превод на български се наричат – „*междуцивилизационни непрепреднамерени срещи*" (Хънтингтън, 1999), имат своето въздействие и роля на фактори, формиращи в определена степен и цивилизационния дискурс, изобщо и в днешните му проявления. Изясняването на феноменологията на цивилизационните взаимодействия съставлява важна, но все още недостатъчно разработена, част от цивилизационния анализ. Б. Нелсън (1973) има своя принос за въвеждането на категорията в научна употреба и за нейното разглеждане в социологическия анализ на транснационалните формации. Той подчертава взаимноформиращия характер на отношения между цивилизациите както в широкия смисъл на различни цивилизационни комплекси, но и на отношения между различни елементи на тези конфигурации, техни взаимни влияния и реакции (Nielsen, 2004). Достига до вътрешните структури на цивилизациите (характеризирани като конкретни обществени *форми на съзнание*) и изследва как могат да бъдат повлияни от външни сили.

В работите на Арнасон също се отделя значително внимание на проблематиката на междуцивилизационните взаимодействия. Тази концепция се използва в по-широк план като взаимодействие между различни цивилизационни комплекси и анализът е съсредоточен на институционално ниво: взаимосвързаните вътрешни цивилизационни констелации – култура, политика и икономика, се разгръщат през цивилизационните граници. И това е външно цивилизационно измерение при социологическия анализ на цивилизациите. Междуцивилизационните „непреднамерени срещи" са институционални процеси на дифузия и адаптиране на специфични цивилизационни модели. Икономическите, политическите и културните „срещи" се случват в условията на променяща се специфичност и динамичност на историческия контекст (2003; 2006).

За разлика от теорията за „локалните цивилизации", социологическият цивилизационен анализ подчертава не хомогенността и вътрешната съгласуваност, а хетерогенността, амбивалентността и противоречивостта на културните предпоставки на цивилизационните формации. Културните ориентации на цивилизациите не програмират институционалната структура на обществата, а формират обща „културна проблематика" – по термина Й. Арнасон, предлагайки множество интерпретации и в различна степен институционализирани проекти (Браславский, 2013).

През последните години социологическият подход навлезе и в цивилизационните изследвания на световната политика и международните отношения. Сериозен тласък на дискусиите там беше даден с публикуваната от С. Хънтингтън книга „Сблъсъкът на цивилизациите", която повече от 25 години продължава да бъде предмет на обсъждане. Все повече автори от научното поле на тази дисциплина обаче се обръщат към цивилизационния анализ, именно като социологическа парадигма и методологическа основа на техните разработки (Bettiza, Petito, 2018). С нарастващия брой на тези публикации, макар и бавно, се преодолява натрупаният скептицизъм към цивилизационния подход, породен и движен до голяма степен от преобладаващото отхвърляне на популярната теза на С. Хънтингтън за „сблъсъка на цивилизациите". Цивилизационните изследвания на политиката са сред най-важните направления на днешната политическа компаративистика. По тази тема се води активна научна дискусия на страници-

те на такива специализирани научни списания като "Comparative Civilization Research", "Comparative Civilization Review" и "Civilization analysis" (Горбачев, 2012).

Големият брой и разнообразието на цивилизационните теоретични разработки и съпътстващият ни през последните години „цивилизационен поврат" са важно документално свидетелство, че цивилизационната проблематика трайно присъства в научната литература, и то с разширяващ се обхват и задълбоченост, което предполага понататъшно развитие на интереса към нови изследвания. Предлаганият от Й. Арнасон подход има това предимство, че е „парадигма в правене" (Arnason, 2007) и позволява логически интерпретации. Многомерният модел както като рамка, така и като съдържание, а така също неговият тематичен и хронологичен характер позволява анализът на изследваните проблеми и въпроси да се разгърне върху широк кръг фактори и да се намерят точки на взаимодействие с други области в полето на междудисциплинарните изследвания – икономика, политология, геополитика, международни отношения и др.

Заключение

Направеният макар и кратък преглед на развитието на цивилизационната перспектива в социологическата наука извежда редица нейни характеристики и възможности при изследване на обществените състояния и процеси. Видима е и тенденцията на по-широко използване на цивилизационния подход в различни социални области. Макар в по-голямата си степен да е свързан с изучаването на продължителните исторически трансформации на равнището на макрокултурните общности, той позволява на учените в пълна степен да анализират и съвременните процеси и политически реалности, а така също да извеждат определени дългосрочни тенденции и перспективи. Развитието на цивилизационния анализ има своята актуалност и значимост във връзка и с курса на политически трансформации в редица държави от Източна Европа, които след падането на Берлинската стена поеха по нов „цивилизационен път", който продължава да бъде в процес на осмисляне. Този подход дава възможност да се погледне на предизвикателства пред посочените общества и от гледна точка на техните специфични културни, политически и икономически дадености и предразположености за промени във връзка не само с взаимодействията в условията на променяща се международна среда, но и с натрупания от тях исторически опит.

В крайна сметка, наред с употребите и злоупотребите с термина „цивилизация" в днешния политически дискурс, тази категория остава в концептуалното си ядро като солидна основа за интерпретиране на класическите ресурси на социологическата наука и като нейна изследователска перспектива по въпросите на 21-ви век.

Цитирани източници:

Браславский, Р.Г., 2012. Цивилизационная перспектива в социологическом анализе современных обществ, в сборник Цивилизационная динамика современных обществ. *Журнал социологии и социальной антропологии,* т. XV, № 6, с. 30-49.
(Braslavskiy, R.G. 2012. Tsivilizatsionnaya perspektiva v sotsiologicheskom analize sovremennyh obshtestv, v sbornik Tsivilizatsionnaya dinamika sovremennyh obshtestv. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii,* t. XV, № 6, s. 30-49)

Браславский, Р.Г., 2013. Цивилизационная теоретическая перспектива в социологии. *Социологические исследования,* № 2, с. 15-24.
(Braslavskiy, R.G., 2013. Tsivilizatsionnaya teoreticheskaya perspektiva v sotsiologii. *Sotsiologicheskie issledovanya,* № 2, s. 15-24)

Браславский, Р.Г., 2014а. Цивилизационный анализ и социология: концептуальные траек-

тории модерности в XVIII-XIX вв. Многоликая современность. Сборник к 60-летию доктора философских наук, профессора Владимира Вячеславовича Козловского / отв. ред. Р.Г. Браславский, А.В. Малинов – СПб.: Интерсоцис. с. 5-36.
(Braslavskiy, R.G., 2014a. Tsivilizatsionniy analiz i tsotsiologiya: kontseptualynye traektoriy modernosti v XVIII-XIX vv. Mnogolikaya sovremennosty. Sbornik k 60-letiyu doktora filisofskih nauk, professor Vladimira Vyacheslavovicha Kozlovskova/ otv. Red. R.G. Braslavsky, A.B. Malinov – SPb.: Intersotsis. s. 5-36)

Браславский, Р.Г., М. Масловский, 2014b. Цивилизационный анализ и советский модерн. Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре, № 6, с. 45-55.
(Braslavskiy, R.G., M. Maslovskiy, 2014b. Tsivilizatsioniy analiz i sovetskiy modern. Neprikosnovenniy zapas: debaty o politike i culture, № 6, s. 45-55)

Бродел, Ф., 2014. Граматика на цивилизациите. София, издателство „Изток-Запад“.
(Brodel, F., 2014. Gramatika na tsivilizatsiyte. Sofia, izdatelstvo „Iztok-Zapad“)

Вебер, М., 2005. Протестантската етика и духът на капитализма. София, издателство „Гео Милев“.
(Veber, M., 2005. Protestantskata etika i duhat na kapitalizma. Sofia, izdatelstvo „Geo Milev“)

Горбачев, М.В., 2012. Цивилизационное изучение политики: методологическое единство и многообразие. Известия Саратовского университета, т. 12. Серия Социология. Политология. С. Выпуск 1, с. 100-103.
(Gorbachev, M.V., 2012. Tsiviliatsionnoe izuchenie politiki: metodologicheskoe edinstvo i mnogoobrazie. Izvestiya Saratovskogo universiteta, t. 12. Seriya Sotsilogiya. Politologiya. S. Vypusk 1, s. 100-103)

Елиас, Н., 1999. Относно процеса на цивилизацията, т. 1. Социогенетични и психогенетични изследвания. София, издателство „Атика“.
(Elias, N., 1999. Otnosno protsesa na tsivilizatsiyata. t. 1. Sotsiogenetichni i psihogenetichni izsledvania. Sofia, izdatelstvo „Atika“)

Казин, А.Л., 2015. Нисхождение власти: цивилизация и культура. Сп. *„Философия политики и права“*. Выпуск 6. Цивилизации в эпоху глобализма. К 75-летию со дня рождения А.С. Панарина. Москва. Издатель Воробьев А.В., с. 29-37.
(Kazin, A.L., 2015. Nizhozhdenie vlasti: tsivilizatsiya i kulytura. Sp. *„Filosofiya politiki i prava“*. Vypusk 6. Tsivilizatsiy v epohu globalizma. K 75-letyu so dnya rozhdeniya A.S. Panarina. Moskva. Izdately Borobyev A.V., s. 29-37)

Найденов, Г., 2017. Теория и история на цивилизациите. София, Издателски комплекс – УНСС.
(Naydenov, G., 2017. Teoria i istoria na tsivilizatsiite. Sofia, Izdatelski kompleks – UNSS)

Прозорова, Ю.А., 2013. Интегративная перспектива в цивилизационном анализе // Петербургская социология сегодня, № 4, с. 31-56.
(Prozorova, Ju.A., 2013. Integrativnaya perspektiva v tsivilizatsionnom analize // Peterburgskaya sociologiya segodnya, № 4, s. 31-56)

Симова, О., 2004. „Световната система“ на Имануел Уолърстейн и проблемът за глобализацията. В: *Годишник* на Минно-геоложкия университет „Св. Иван Рилски“, том 47, Свитък IV. Хуманитарни и стопански науки, с. 11-16.
(Simova, O., 2004. „Svetovnata sistema“ na Imanuel Uolarsteyn i problemat za globalizatsiyata. V: *Godishnik* na Minno-geolozhkia universitet „Sv. Ivan Rilski“, tom 47, Svitak IV. Humanitarni i stopanski nauki, s. 11-16)

Сововьев, А.В., 2015. Цивилизация и война. Философия политики и права. Выпуск 6. Цивилизации в эпоху глобализма. К 75-летию со дня рождения А.С. Панарина. Москва. Издатель Воробьев А.В., с. 52-62.
(Sovovaev, A.V., 2015. Tsivilizatsiya i vojna. Filosofiya politiki i prava. Vypusk 6. Tsivilizatsiy v epohu globalizma. K 75-letyu so dnya rozhdeniya A.S. Panarina. Moskva. Izdately Borobyev A.V., s. 52-62)

Хънтингтън, С., 1999. Сблъскът на цивилизациите и преобразуването на световния ред.

София, издателство „Обсидиан“.
(Hantingtan, S., 1999. Sblasakat na tsivilizatsiite i preobrazuvaneto na svetovnia red. Sofia, izdatelstvo „Obsidian“)

Adams, S., 2016. On Johann Arnason and the Religio-Political Nexus. Some Preliminary Reflections. *Social Imaginaries,* Volume 2, Issue 2, Trajectories of Modernity, pp. 121-136.

Arjomand, S.A. and E.A. Tiryakian, 2004. Rethinking Civilizational Analysis, SAGE Studies in International Sociology 52.

Arnason, J.P., 2003. Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions, Leiden and Boston: Brill.

Arnason, J.P., 2006. Understanding Intercivilizational Encounters. Thesis Eleven 86 (1), pp. 39-53.

Arnason, J.P., 2007. Civilizational Analysis: A Paradigm in the Making, Holton R., ed. World Civilizations / Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), Developed under the Auspices of the UNESCO. Oxford, UK, Eolss Publishers, pp. 1-34.

Arnason, J.P., 2010a. Domains and Perspectives of Civilizational Analysis. *European Journal of Social Theory,* 13(1), pp. 67–82.

Arnason, J.P., 2010b. Interpreting History and Understanding Civilizations. In: The Benefit of broad horizons: Intectual and institutional preconditions for a global social scince. Ed. H. Joas and B. Klein, Leiden Brill, pp. 167-184.

Arnason, J.P., 2017. Comments on “Civilizational Analysis and Paths Not Taken”. Article 3, *Comparative Civilizations Review,* Vol. 77, No. 7, pp. 5-11.

Bettizza, G. and F. Petito, 2018. Why (clash of) civilizations discourses just won't go away? Understanding the civilizational politics of our times. In: Orsi, Davide (ed.). The clash of civilizations: 25 years on: a multidisciplinary appraisal. E-International Relations Publishing, Bristol, pp. 37-51.

Boitsova, O.Yu., 2015. Political Functions of ‘Civilization’. Elektronnoe nauchnoe izdanie Al‘manakh Prostranstvo i Vremya [Electronic Scientific Edition Almanac Space and Time. Civilizations in the Age of Globalism: On the Occasion of 75th Anniversary of the Birth of Alexander S. Panarin. Thematic Issue of the Chair of Philosophy of Politics and Law, Philosophical Department of Lomonosov Moscow State University] 9.1. Web. <2227-9490e-aprovr_e-ast9-1.2015.11>. (In Russian)

Bowden, B., 2009. The empire of civilization: The evolution of an imperial idea. Chicago: University of Chicago Press.

Bhambra, G., 2007. Rethinking Modernity: Postcolonialism and the Sociological Imagination (New York: Palgrave).

Duara, P., 2004. The Discourse of Civilization and Decolonization. *Journal of World History,* 15, No. 1, pp. 1-5.

Eisenstadt, S.N., 2003. The civilizational dimension in sociological analysis. In: id., Comparative Civilizations and Multiple Modernities (Leiden/ Boston, Bril, 2003), pp. 34, in: Arnason J., 2010. Interpreting History and Understanding Civilizations, pp. 165-184.

Eisenstadt, S.N., 2006. The Protestant ethic and modernity - comparative analysis with and beyond Weber. In: K.-S. Rehberg (Ed.), Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede: Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München. Teilbd. 1 und 2, Frankfurt am Main: Campus Verl, pp. 161-184.

Castoriadis, C., 1987. The Imaginary Institution of Society. Cambridge: Polity Press.

Mazlish, B., 2004. Civilization in a Historical and Global Perspective. In: Arjomand, S.A. and Tiryakian, E.A., 2004. Rethinking Civilizational Analysis. SAGE Studies in International Sociology 52, pp. 14-20.

Nelson, B., 1973. Civilizational Complexes and Intercivilizational Encounters. Sociological Analysis 34(2), pp. 79–105.

Nielsen, D.A., 2004. Rationalization, Transformations

of Consciousness and Intercivilizational Encounters, Reflections on Benjamin Nelson's Sociology of Civilizations. In: Arjomand, S.A. and Tiryakian, E.A., 2004. Rethinking Civilizational Analysis, SAGE Studies in International Sociology 52, pp. 119-131.

Prozorova, J., 2017. Civilizational Analysis, Political Discourse, and the Reception of Western Modernity in Post-Soviet Russia. *Comparative Civilizations Review,* Vol. 77, No. 7, pp. 58-76.

Smith, J., 2017. Debating civilizations: Interrogating civilizational analysis in a global age, Manchester University Press.

Tiryakian, E.A., 2004. Civilizational Analysis. Renovating the Sociological Tradition. In: Arjomand S.A. and Tiryakian, E.A., 2004. Rethinking Civilizational Analysis, SAGE Studies in International Sociology 52, pp. 30-47.